

1.- Ա. Ժելեզկովա, «Պալատնեան թերակղզու վրայ իսլամի տարածման մի քանի գործոնների մասին, 15-18 դդ.: (Տես Օսմանեան կայսրութիւն, յօդուածների ժողովածու, Մոսկուա, 1986, էջ 113-115 (ռուսերէն):

2.- H. Tuncer, Osmanli Imperatorlugunda toprak hukuku, Ankara, 1962, S. 77:

3.- I. H. Uzuncarsili, Osmanli, devleti teskilatindan Kapikulu ocaklari, Ankaran, c. 1, 1943, c. 2, 1944:

4.- Բառացի՝ «Նոր զօրք» Օսմանեան կայսրութեան կանոնաւոր հետեակային զօրք: Ստեղծուած է 1361 թ. սուլթան Մուրատ Ի-ի ժամանակ:

5.- Ի. Ուզունչալըլը, նշուած աշխատութիւնը, հատ. 1, էջ 126:

6.- Նոյն տեղը, էջ 19:

7.- Basbakanlik arsi, muhimme defterler serisi, No 123. Pars Tuglagi, Osmanli mimarliginda batilasma donemi, ve Balyan ailesi, Istanbul, 1081, s. 1:

8.- Ռալա.- 17-րդ դարու կէսերէն թուրքերը «ռալա» կ'անուանէին ոչ-մահմետական հալատակները:

9.- «Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի միւս ժողովուրդների մասին», հատ. Բ., կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստեան, Երեւան, 1964, էջ 137:

10.- Նոյն տեղը, էջ 230:

11.- Mevlan Zade Rifat, "Turkiye inkilabinin ic yuzu. 1-ci facil, Halep, 1929, արաբատառ:

12.- Fatih Rifku Atay, "Zeytindagi", 1957, s. 428:

Ա. Էջմիածին, Եղեռնի
Յուշարձան

ՓԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՒԱՍՏԻ ՆԻԻԹԵՐԸ ԿԸ ԽՕՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Փրոֆ. Ա. Փափագեան

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ 1915»,
«Եղ.» Հայնրիի Ֆիրքիսեր

Հայնրիի Ֆիրքիսերը 1914 թուականին Թուրքիոյ մէջ գերմանական զինուորական առաքելութեան գերագոյն հրամանատար Մարշ. Լիւման Ֆոն Սանտերսի թարգմանը եղած է: Եղած է ականատես հայերու դէմ կատարուած ահաւոր կոտորածներուն և Գերմանիա վերադառնալէն ետք հրատարակած է «Հայաստան 1915» գիրքը, ուր ամբողջութեամբ կը հաստատուի երիտթուրքերու կողմէ հայութեան նկատմամբ գործադրուած բարբարոսային բնաջնջման ծրագիրը:

Այս գիրքը առաջին անգամ հայերէն թարգմանուեցաւ և հրատարակուեցաւ Երեւանի մէջ 1995-ին՝ Գրիգոր Զանիկեանի կողմէ: Ահաասիկ երկու հատուած այդ գիրքէն:

Հայերու հոծ, անվերջանալի խումբերը Յունիս 8-ին, 9-ին և 10-ին դուրս եկան Երզնկայէն: Անոնց կ'ողտնկէր զինուորական պահակախումբը, որ մինչեւ տեղ հասնիլը պիտի ապահովէր հետիոտներէ և եզներու սայլերէ կազմուած քարաւաններու անվտանգութիւնը: Բռնագաղթուածները քեցին Քեսմիս, որ յաջորդ գաւառի կեդրոնն է, բայց Եփրատի հովիտով անցած հարիւր հազարաւոր հայերէն միայն փոքրաթիւ խումբ մը վերջնական հանգրուան հասաւ: Անդնդախոր կիրճին մէջ թուրք զինուորներն ու արիւնարբու քիւրտերը շրջակայ լեռներէն խուժեցին, յարձակեցան անպաշտպան գաղթականներու վրայ, արիւնի անյազ ծարաւով կողոպտեցին և կոտորեցին զանոնք: Զարդարները խելագար ոռնոցներով անդնդախոր կիրճը կը շարտէին մահաւերձներու մարմինները:

Զախալախուող ոսկորներու ճարճատիւնը անընդհատ կ'արձագանքէր ձորի նեղ պատերու մէջ, կը խառնուէին վերէն եկող հոգեվարքներու յուսահատ ճիչերուն: Ծնողներու աչքի առջեւ մերձաւորներն ու զաւակները կը բզկտէին, կտոր կտոր կ'ընէին, արիւնաշաղախ մսագունդերը կը խփէին սուրսայր ժայռերուն: Դժոխային այդ տեսարանէն ինքզինքնին կորսնցուցած մայրերն ու կիները երեխաներու, ամուսիններու ետեւէն կը նետուէին մահուան խորխորատները, ոմանք յուսահատ ծունկի կը չոքէին արիւնոս ձեռքերով դահիճներու առջեւ, կը խնդրէին շատ սպաննել

գիրենք: Կային նաեւ այնպիսիները, որոնք գութ կ'աղերսէին կամ իրենց ձեռքով զաւակները կը նետէին գետը, որուն ժայռոտ ափերուն դիակները ամբարտակներ գոյացուցեր էին: Վար ինկող անկենդան մարմիններէն ալիքները անընդհատ կը շողփային: Եւ այդ դժոխային սպանդն ու սուլագար նախճիրը ոչ թէ երկու ժամ միայն, այլ անընդմէջ երեք օր շարունակուեցաւ: Մարդիկը կը տանջէին երկար ատեն ու կը մորթէին, արիւնի առուակները ժայռերու արանքով դանդաղ կը հոսէին ներքեւ, կը խառնուէին գետի բուռն յորձանքին (էջ 45):

Երզնկայի մէջ ապրող երկու գերմանացի բուժքոյր պատմած են.

«Ձիւնուոր-ոստիկան մը կը պարծենար որ օրական տասը-տասներկու հոգի սպաննած է, գետը նետած, երեխաները, որոնք չեն կրցած փախիլ, զարկեր է ժայռերուն և փշոթ է գանկերը: Կիներուն, ճանապարհի բոլոր զիւղերու մէջ, կրկին ու կրկին բռնաբարեր են»:

...Յունիս 21-ին Կարմիր Խաչի այս երկու աշխատակցուհիները կը ձգեն Երզնկան և երկու օր անց, ճամբու ընթացքին ատլի ահաւոր իրավիճակներու ականատես կ'ըլլան: «Սառեցնող լուրթամբ փոքր ու մեծ, մինչեւ անգամ էշի թամբին դժուարութեամբ նստած պառաւները կը շարժուին առաջ, որպէսզի քիչ ետք բոլորը կապկպեն և Քենախպողազի կոշուող անիծեալ կիրճի բարձրաբերձ ժայռերէն Եփրատի ալիքներու մէջ նետեն: Յոյն սայլապան մը նկարագրեց թէ ինչպէս կը կատարուէր ատիկա: Մարդու սիրտը կը քարանար տարսափէ: Մեզի ուկեկցող զինուոր-ոստիկանը կը պատմէր.- ատլի քան 3000 կին և երեխայի եւ Մամախաթունէն Քենախ հասցուցի,- *հեփ պիտթի, պիտթի* (բոլորն ալ ոչնչացուեցան, վերացան...)» (էջ 46):

...1915 թուականի եղեռնագործութիւնը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրաւամբ կը թուի թէ պատմութեան ամենաարիւնոտ, դժնդակ առեղծուածն է: Սովորական մարդկային բանականութեան համար հայերու սպանդը անընդունելի ու անմեկնաբանելի է, որուն հետ կարելի չէ հաշտուիլ (էջ 47):

ԱՆՈՆՔ ԻՆԿԱՆ

Հայ Կամատրները Երուսաղէմի մէջ

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ գերեզմանատան մէջ աչքի կը զարնէ միւս բոլոր շիրմաբարերէն տարբեր յուշարձան մը, որուն վրայ վրայ պարզապէս գրուած է. «ԱՐԱՐԱՅԻ ՀԱՅ ԶԱՋԵՐՈՒՆ»:

Հայ կամատրները՝ հայոց պատմութեան վերջին հարիւրամեակի մարտիկները, որոնցմէ շատեր սկսած էին բարեկեցիկ կեանք մը ապրիլ ԱՄՆ-ի մէջ, ուրիշներ փրկուած էին Ցեղասպանութենէն, և տակաւին հարիւրատրներ, որոնք կորսնցուցած էին հարազատներ, անկոտորում հաւատքով անսալով արեան կանչին ու ազգային սուրբ պարտականութեան կոչին, հպարտութեամբ ու յաղթանակի յոյսով կը միանային Դաշնակից ուժերուն Միջին Արեւելքի մէջ՝ մոխիրներու ու մեռելներու աշխարհին մէջէն հայրենի երդիկը վերակազմելու խոր հաւատքով:

Անոնմէ շատեր «երկիրը» ձգելով Ամերիկաները գացեր էին իրենց համեստ աշխատավարձէն կարելոք բաժին մը խնայելով հայրենի երկիր դրկելու իրենց ընտանիքներուն, ծնողքին, որպէսզի բարի օր մըն ալ վերադառնային հարա-

զատ բոյները՝ ապրելու համար արժանապատիւ կեանք մը:

Անոնք Սուեիացի էին (Մուսալեռ), Խարբերոցի, Մշեցի, Վանեցի, Խնուացի, Բաղեշցի, Մեքաստացի, Ակնցի, Հաճընցի, Ատանացի, Էրզրումցի, Քղեցի, Չէթյունցի, Տիգրակերտցի...: Անոնք ռանչպար էին, արհեստատրներ, առետրականներ, ստատրականներ, բայց միացած էին մէկ տեսլականով՝ ազատագրուած տեսնել Կիլիկիան ու Արեւմտեան Հայաստանը:

Պայթած էր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Թուրք պետութեան յարմար առիթ մը կը ներկայանար իրականացնելու իր դարաւոր երազը՝ հասնիլ Եգիպտական ծովէն Չինաստանի պարիսպները: Խանգարող հանգամանքները շատ էին, խոչընդոտները՝ հայերն էին: Երիտթուրքերու իշխանութիւնը յաջողէր էր պատերազմի արհաւիրքներուն ընթացքին տեղահան ընելով ոչնչացնել Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը: Ամէն կամատր «ունէր բազում կորուսեալներ» և վրէժը կ'այրէր բոլորին սիրտերն ու հոգիները:

Հնչեց ռազմակոչը: